

А ЛФОНС-МАРИ-ЛУИ ДЪО ЛАМАРТИН /1832—1833/

Големият френски поет, дипломат и политически деятел в роден през 1790 г. в Макон, в семейството на дребен аристократ. Още твърде млад той изявява поетическите си дарби. За известно време се посвещава на дипломатическа кариера — служи в Италия, а после в Гърция. През 1832—1833 г. предприема голямо пътуване в Близкия Изток, обикаля Мала Азия и през Цариград и България се завръща във Франция. Избран за депутат, той развива широка обществено-политическа дейност. Привърженик на републиката през 1848 г., той съставя временно правителство начело с него. Назначен за министър на външните работи, той отправя един „Манифест към Великите сили“, като апелира за мир в света. След възцаряването на Луи Наполеон той се оттегля от политическа кариера и се предава изцяло на писателското си призвание. Умира в Париж през 1867 г.

Внезапното му тежко заболяване по пътя от Цариград за Белград, сърдечният прием, грижи и топлина, с които го окръжават по време на болестта му българските селяни от Ветрен, привличат вниманието на поета върху тежката участ и освободителните възжеления на българския народ. В своето „Пътуване из Изтока“ той разказва със съчувствие за робската съдба на българите, които счита узрели за независимост и вярва в близкото им свободно бъдеще. В разрез с официалната френска политика по онова време, която поддържа традиционната позиция за запазване целостта на Османската империя, Ламартин смята, че тази империя е осъдена на разпадане. Той съзира дълбоките несъобразности и изостаналост на вътрешното ѝ устройство. Поклонник на разума и човешкия напредък, той с възмущение описва варварските отживелици в Турция, като срамната търговия с роби, и осъжда фанатичния консерватизъм на Османска Турция. Въпреки европеизацията на османските управляващи среди, която сам установява при посещенията си в султанския двор, въпреки реформената дейност на султан Махмуд II, която той одобрява, осъждайки при това нейната ограниченост, Ламартин е уверен в скорошното разпадане на империята и съчувствува на освободителните стремежи на подчинените народи. Той набелязва бъдещата съдба на османското наследство. Смята, че то трябва да мине под върховенството на Великите сили, като се обособи за всяка от тях определена сфера на влияние: за Австрия — Сърбия и цяла България, за Англия — Египет и пътят за Индия, за Франция — Сирия и Кипър, за Русия — бреговете на Черно море и Константинопол. Гърция следва да присъедини егейските острови. Този план, макар да изхожда от предпоставката за унищожаването на османското

владичество, предвижда не пълната независимост на балканските народи и българите, а замяната на едно тежко робство с протекторат на голяма европейска политическа сила. При това предвиждането на Ламартин за предоставяне на Русия Пролитите и Цариград е утопично. Предходното политическо развитие показва, че Франция, Англия и Австрия не биха допуснали господството на Русия в един толкова важен пункт. Освен това планът на Ламартин не е съобразен с това, че по силата на много исторически обстоятелства българите естествено тежнеят към Русия, а не към Австрия.

Независимо от това обаче гласът на Ламартин, вещаещ неизбежността от поделянето на разложената Османска империя, насочва общественото мнение в посока, различна от тази, която спазва официалната френска политика спрямо Турция. Той привлича вниманието върху съдбата, достойнствата и естествените освободителни тежнения на поробените балкански народи, в това число и на българите.¹

На връщане от Сирия Ламартин посещава Константинопол, запознава се отблизо не само с паметниците му, но и с политическата атмосфера там, с нравите и порядките в столицата.

22 май (1833)

Сутринта един цариградски младеж ме заведе на робския пазар.

След като прекосихме дългите улици на Стамбул покрай стените на стария сарай и минахме през множество великолепни базари, задръстени от многолюдна тълпа търговци и купувачи, се изкачихме през тесни улички до един кален площад, където се откриваше портата на друг базар. Благодарение на турското облекло, с което бяхме облечени, и на съвършения говор на моя водач ни пропуснаха да влезем на този човешки пазар. Колко време и [колко] последователни прозрения са били необходими на новешкия разум, за да престане за него силата да бъде право и робството да стане в разбиранията му и престъпление, и светотатство! Какъв напредък! И колко обещания! И колко неща, които не ни смущават, ще бъдат престъпления, непонятни за съзнанието на потомците ни! Размишлявах над това, като влизах в този базар, където се продава чуждият живот, душа, тяло, свобода, както ние продаваме вол или кон, и където човек се смята собственик на онова, което е купил по такъв начин! Колко узаконени неща от такъв род или за които не си даваме сметка! Те обаче съществуват, не може да се иска от човека повече от онова, което знае. Убежденията му стават истини; той не притежава други. . .

Робският пазар е широк открит двор, заобиколен от портика, покрита с покрив. Под тази портика, оградена откъм двора със стена, висока до лакътя, се разтварят врати, които водят в отделни стаи. Жените не са забулени. Извън робите, затворени в долните стаи, има голямо множество такива, събрани в гале-

рията под портиката и в двора. Започнахме да обикаляме различните групи. Най-забележителната беше една тъпла девойки от Абисиния — 12—15 на брой. Опрени едни на други като онези древни изображения на карнатидите, които крепят ваза на главите си, те образуваха кръг, където лицата на всички бяха обърнати към зрителите. Тези лица бяха изобщо с голяма красота: бадемови очи, орлов нос, тънки устни, овално и изящно очертание на страните, дълги лъскави черни коси като гарваново крило. Замисленото, тъжно и мечтателно изражение на физиономията прави абисинките въпреки бронзовия им тен една от най-възхитителните породи; те са едри, тънки, стройни като палмовите стволоче в красивата им страна. Ръцете им имат очарователна стойка. Тези девойки бяха облечени само с дълги ризи от грубо жълтеникаво платно. На краката си имаха гривни с мъниста от синьо стъкло. Седнали на петите си, неподвижни, опрели глави върху обратната страна на ръката си или върху коляното, те ни гледаха с благи и тъжни очи като очи на коза или агне, което селянката държи с въже и се пазари по панаирите из нашите села; понякога някоя [от тях] казваше по някоя дума на другата и те се усмихваха. Имаше една, която държеше на ръце малко дете и плачеше, защото търговецът искаше да го продаде без нея на един посредник за продажба на деца. Недалеч от тази група имаше седем-осем малки негърчета на по 8—12 години, доста добре облечени, здрави и охолни по външност; те играеха заедно на една източна игра, чиито инструменти са малки камъчета, комбинирани по различен начин в малки дупки в пясъка. През това време търговците и посредниците обикаляха около тях, вземаха ту едно, ту друго за ръка, разглеждаха го от глава до пети внимателно, опипваха го, караха го да покаже зъбите си, за да разберат възрастта му и здравето му; после детето, за миг откъснато от игрите си, се връщаше бързо при тях. Преминах след това под покритите портики, изпълнени с тъпла роби и купувачи. Турците, които извършват тази търговия, облечени разкошно, с подплатени кожи, дълги лули в ръка, се разхождаха между групите с неспокойни и угрижени лица и следеха с ревниво око и най-малкия взор, който мъже и жени хвърляха към вътрешността на дюкяните им. Но взимайки ни за араби или египтяни, те не се осмелиха да ни забранят достъпа до нито една от тях. Амбулантни търговци на дребни сладкиши и сухи плодове обикаляха галерията, като продаваха нещо за ядене на робите. Пъхнах много пиастри в ръката на един от тях, за да раздаде кошницата си на група негърчета малчугани, които лапаха тези сладкиши.

Там забелязах една нещастна 18—20-годишна негърка, забележително красива, но със сурова и тъжна красота. Тя бе седнала на една скамейка в галерията с открито лице и богато облечена срещу дузина други негърки в дрипи, изложени за продажба на много ниска цена. Тя държеше на коленете си великолепно

3—4-годишно момченце, също разкошно облечено. Това дете, което беше мулатче, имаше най-благородните черти, най-изящните устни и най-интелигентните и горди очи, каквито бе възможно да си представи човек. Аз играх с него и му давах сладкиши и бонбончета, които купих от съседната лавка; но майка му изтръгна от ръцете му това, що му бях дал, и го хвърли с гняв и гордост на калдъръма. Тя бе навела лице и плачеше; мислех, че е от страх да не я продадат отделно от сина ѝ, и, трогнат от тази зла участ, помолих г. Морлаш, моя услужлив придружител, да я откупи за моя сметка заедно с детето. Бих ги отвел заедно и бих отгледал красивото дете, като го оставя при майка му. Обърнахме се към един търговски посредник, познат на г. Морлаш, който влезе да преговаря по това със собственика на красивата робиня и на детето. Собственикът най-напред даде вид, че наистина иска да я продаде, и нещастната жена започна да хълца още по-силно, а детето започна също да плаче, като обвини ръце около майчиния си врат. Но този пазарлък беше само игра на търговеца. Щом видя, че ние веднага дадохме високата цена, която бе поставил на тази двойка, той извика настрана посредника и му довери, че робинята не бе за продан, че тя е робиня на богат турчин, чийто син бе детето; че тя била с много горд и неукротим нрав в харема и за да я оправи и унижи, господарят я бе изпратил в базара, като че ли за да се освободи от нея, но с тайната заповед да не я продава. Такова изправление се случва често и когато един турчин е недоволен, най-обичайната му заплаха е изпращането в базар. Така и отминахме.

Продължихме през множество стаи всяка с по четири-пет жени, съвсем черни и грозни, но със здрав изглед. Повечето изглеждаха безразлични към положението си и дори търсеха купувачи; те бърбеха, смееха се помежду си и сами правеха критични бележки за физиономията на онези, които се пазареха за тях. Една или две плачеха и се криеха в дъното на стаята, и се връщаха насила да се изложат на естрадата, където бяха седнали. Видяхме да отвеждат мнозина от тях, тръгнали весело с турчина, който току-що беше ги купил, като вземаха багажа си, сгънат в кърпа, и покриваха лицата си отново с белите си воали. Бяхме свидетели на две-три милосърдни постъпки, при които християнското милосърдие би могло да завиди на милосърдието на добрите мюсюлмани. Дойдоха турци да купят стари робини, изхвърлени от господарите им поради старост и недъгавостта им, и ги отведоха. Попитахме с какво тези нещастни жени можеха да им бъдат полезни. „За божия угода“ — ни отговори посредникът. Научих от г. Морлаш, че множество мюсюлмани изпращаха така по пазарите да откупват нещастни недъгави роби от двата пола, за да ги хранят по милост по домовете си. Божият дух никога не напуска напълно хората.

Последните стаи, които посетихме, бяха полузатворени и за известно време ни оспорваха влизането в тях. Във всяка имаше

само по една робиня, пазена от жена. Това бяха красиви и млади черкезки, новопристигнали от страната им. Бяха облечени в бяло и със забележителна елегантност и кокетство. Красивите им черти не издаваха нито скръб, нито учудване, а едно презрително безразличие. Тези красиви бели робини от Грузия или от Черкезия се срещат все по-рядко, откакто гърците не изпълват вече сараите и откакто Русия забрани търговията с жени. Обаче грузинските фамилии възпитват винаги дъщерите си за тази срамна търговия и контрабандистите посредници успяват от време на време да откарат товари с тях. Цената на тези красиви създания стига до 12—20 000 пиастри (от 3 до 5000, докато черните роби с обикновена красота се продават само от 5 до 600, а най-красивите от 1000—1200). В Арабия и в Сирия можеш да се сдобнеш с такива за 500—600 пиастри (от 150 до 200). Една от тези грузинки беше със съвършена красота: нежна и с меки изразителни черти, с мек и замислен поглед, кожата с възхитителна белота и блясък. Но физиономията на жените от тази страна далеч нямат чара и чистотата на арабките: чувствава се северът в тези лица. Тя бе продадена пред нашите очи за харема на един млад паша от Константинопол. Ние излязохме с покрусени сърца и влажни очи от тази сцена, която се повтаря всеки ден и всеки час в градовете на Изтока, и се върнахме умислени на базара в Стамбул.

Ето какво значат непроменените законодателства. Те осветяват вековните варварства и дават правото на древност и на законност на всички престъпления. Фанатиците на миналото са също така зловредни за човечеството, както и фанатиците на бъдещето.

Едните принасят човека в жертва на своето невежество и на спомените си, другите — на своите надежди и недомислие. Ако човек правеше, мислеше, вярваше в това, което правеха и вярваха тези отци, целият човешки род щеше да бъде доведен от това до фетишизъм и робство. Разумът е слънцето на човечеството. Той е непогрешимото и вечно разкриване на божествените закони, приложими към обществата.

Трябва да вървиш, за да го следваш, под заплахата да си останеш в злото и в мрака; но не трябва и да го изпреварваш, за да не паднеш в пропастта.

Да разбираш миналото, без да съжаляваш за него, да търпиш сегашното, като го подобряваш, да вярваш в бъдещето, като го подготвяш: ето закона на мъдрите хора и на благотворителните учреждения. Грехът срещу светия дух — това е битката на някои хора срещу подобряването на нещата, това е усилието на егоиста и глупеца да върнат назад моралния и социалния свят, който бог и природата тласкат винаги напред: миналото е гроб на рухналото човечество; то трябва да се уважава, но не трябва да се затваряш и да искаш да живееш в него.

Големите базари с различни стоки и особено този с подправ-

ки, представляват широки засводени галерии, от двете страни на които има тротоари и магазинчета, пълни с всякакви търговски стоки. Снаряжение, конски такъми, бижутерия, хранителни стоки, кожени изделия, шалове от Индия и Персия, платове от Европа, килими от Дамаск и Карамания, есенции и парфюми от Константинопол, великолепни наргилета и лули от всякакъв вид кехлибар и корал, изработени по ориенталски маниер за пушене с томбак, сергии с кълцан тютюн или сгънат като свитъци жълта хартия, дюкяни със сладкарски изделия, апетитни по форма и разнообразие; хубави дюкяни на сладкари с безбройните им видове бонбони, захаросани плодове и всякакви видови захарни изделия; дрогерии, откъдето се носи аромат, който изпълва с благоухание въздуха на всички базари; арабски палта, изтъкани от злато или кози косъм, дамаски воали, бродирани със сребърни и златни нишки; в средата на всичко това една огромна тълпа, непрекъснато обновявана от турци пешеходци с лули в устата или в ръка, следвани от роби; забулени жени, придружени от негърки, носещи красиви деца, паши на коне, прекосяващи в бавен ход тази забързана и смълдана тълпа, и турски коли, затворени в позлатените им решетки, носени на ръце от кочиши с дълги бели бради и пълни с жени, които се спират от време на време, за да се пазарят при вратите на бижутериите: ето какъв е видът на всички тези базари. Ако бяха събрани в една галерия, те щяха да имат много левги дължина.

Тези базари, където човек е заставен да си пробива непрекъснато път с лакти и където евреите излагат и продават дрехите на чумавите, са най-активните преносители на заразата. Чумата току-що избухна в Пера с пет или шест смъртни случая и ние преминахме тревожни през тази тълпа, която тя можеше утре да покоси (210—217).

В Константинопол Ламартин посещава двореца и е приет от някои османски държавни ръководители.

Най-напред направихме посещение на Намук паша, един от младите любимци на султана, който ме беше поканил на обяд в своята казарма в Скутари и който ми бе предоставил конете си, за да посетя азиатските планини. Същия този ден Намук паша беше дежурен в двореца на султана в Беглербег, на бреговете на Босфора. Там ние щяхме да слезем от кораба. Благодарение сана и благоволенieto на Рустем бей ни позволиха да прекрачим тези врати и да разгледаме околностите на султанския дом. Султанът се готвеше да отиде в една малка джамия в едно село в Европа, от другата страна на Босфора, срещу Беглербег. Неговите великолепно оборудвани каици бяха привързани покрай кея, който обгражда двореца, а арабските му коне, извънредно красиви, бяха държани в дворовете с конярите, за да може султанът да ги яхне, минавайки през градините си. Ние влязохме в едно крило от двореца, отделено от главното здание и където пребивават пашите, дежурните офицери и главният щаб

на двореца. Пресякохме обширни зали, където се движеше тълпа от военни, чиновници и роби. Всичко беше в движение, както в министерство или европейски дворец в ден на церемонии. Вътрешността на този дворец не беше разкошно обзаведена: канапета и килими, стени, изписани с фрески, и кристални полилеи бяха цялата му украса. Ориенталските костюми, тюрбани, кюркът, широкият панталон, коланът, златният кафтан, изоставени от турците заради окаяния европейски костюм, лошо скроен и смешно носен, бяха превърнали суровия тържествен изглед на този народ в жалка пародия на западноевропейци. Димантената звезда, която блести на гърдите на пашите и на везирите, е единствената украса, която ги отличава и която напомня някогашното великолепие.

Преведоха ни през много салони, преизпълнени с народ, чак до малкия салон, който гледа към външните градини на двореца на султана. Там Намук паша се присъедини към нас. Седна с нас, нареди да ни донесат лулата и шербета и ни представи много млади пашини, които се ползуваха заедно с него от благоволенieto на господаря. Полковници на низама или редовни войскови отделения от стражата се присъединиха към нас, за да вземат участие в разговора. Намук паша, наскоро завърнал се от посланничеството си в Петербург, говореше френски с усет и лекота; маниерите му, научени от руснаците, бяха [маниери] на елегантен европейски дипломат; той ми се видя духовит и изискан. Калил паша, тогава капитан-паша, който по-късно се ожени за дъщерята на султана, говори също така много добре френски.

Ахмед паша е също един млад и елегантен османлия и има изцяло вид на европейец. Нищо в този дворец не напомняше азиатски двор, с изключение на черните роби, евнусите, преградените с решетки прозорци на харемите, красивите къшккове и сините води на Босфора, върху които се спираха погледите ни. Ние говорехме въздържано, но искрено за състоянието на търговията между Египет, Западна Европа и Турция, за напредъка, направен и който предстои да бъде направен от турците в тактиката, в законодателството и за тактиката на различните политически сили по отношение на Турция. Нищо в нашите разговори не издаваше, че ние беседвахме за това, което се нарича [разговор] на варвари с варвари и не слухът на самия султан, тази сянка на Аллаха, можеше да бъде поразен от шума на нашия разговор. Той не би бил нито по-задушевен, нито по-дълбок, нито по-малко изящно поддържан в някой лондонски или виенски салон. Тези млади мъже, жадни за просвещение и напредък, говореха за положението си и за себе си с благородна и затрогваща искреност (220—222).

Султан Махмуд е мъж на 45 г. Среден на ръст, с изящна и благородна осанка. Очите му са сини и меки, цветът на лицето му е кафяв, устата му миловидна и интелигентна: брадата му, черна и блестяща като катран, се спуска на плътни вълни върху

гърдите му: това е единственият остатък от национален костюм, който той е запазил; с всичко останало, като изключим шапката, ще го вземеш за европейец. Той носеше панталони и ботуши, кафяв редингот с яка, общита с диаманти, шапчица от червена вълна с висулка от скъпоценни камъни на върха. Походката му беше отривиста; погледът му — неспокоен, нещо го беше стъписало или го бе сериозно загрижило. Той говореше енергично и развълнувано на пашите, които го придружаваха: забави хода си (когато се приближи до нас) по стъпалата на вратата, погледна ни благосклонно и кимна леко. Заповяда с жест на Намук паша да вземе писмената молба, която една забулена туркиня му подаваше, и влезе в джамията. Той остана там само 20 минути. През цялото това време военната музика свиреше откъси от опери на Моцарт и Росини. После излезе с по-прояснено и ведро лице, поздравяваше надясно и наляво, вървеше бавно към морето и усмихнат се спусна в лодката си. За един миг го видяхме да достига азиатския бряг и да влиза в градините си в Беглерберг. Не е възможно да не бъдеш поразен от физиономията на Махмуд и да не отправиш тайни благопожелания за един владетел, чиито черти [издават] мъжествена твърдост и дълбока чувствителност. Но уви! Тези благопожелания падат обратно в сърцето, когато си помислиш за мрачното бъдеще, което го очаква. Ако той беше един истински велик човек, той щеше да измени съдбата си и да надвие фаталността, която заобикаля. (Все още има време за това): дотогава, докато един народ не е мъртъв, има в него, има в религията и в националността му един елемент на сила и възкресение, който само един способен и силен дух може да оплодотвори, да раздвижи, да възроди и да доведе до достойно за прослава преобразяване. Махмуд е велик човек само по сърце, непоколебимо да се бори и умре. [Силата] на волята му отслабва, когато трябва да действа и да управлява. Каквато и да бъде съдбата му, историята ще го пожали и почете. Той се стремеше към велики неща; той разбра, че неговият народ ще бъде мъртъв, ако той не го промени, отсеке мъртвите клони на дървото и то не можа да даде сок и живот на това, което остава във от този силен и здрав ствол. Това негова грешка ли е? Мисля, че да. Това, което трябваше да се направи, не беше нищо в сравнение с разтурването на еничерите. В Турция нямаше съпротива. Европа, плаха и сляпа, го поощряваше със своята подлост и бездействие. Бяха пропуснати благоприятни обстоятелства. Минаха години... Махмуд няма вече нищо освен собствената си смелост. Обкръжен от ласкатели и предатели, един бунт може да го събори от трона и да хвърли империята в пълна анархия. Турция държи на живота на Махмуд. Империята и той ще загинат в един и същи ден. Велика и фатална съдба на един господар, който ще отнесе със себе си двете най-красиви половини от Европа и Азия!

Хазнедарят, открит, весел и духовит човек, ме въведе в апар-

тамента, който заемаше. В него видях за първи път в Турция малко от европейските удобства и лукс в обзавеждането: канапетата бяха високи и покрити с копринени възглавнички; имаше маси и дървени рафтове около стаята. . .

По тези рафтове имаше тефтери, книги, географски карти и един глобус. Донесоха ни сладко и шербет. Говорихме за изкуствата и науките в Европа, сравнени със състоянието на хуманитарните познания в Османската империя. Хазнедарят ми се видя така образован и освободен от предразсъдъци, както всеки европеец. Той разбираше всичко; той желаше успеха на Махмуд в опитите му за подобрения, но тъй като беше възрастен и беше прекарал живота си в поверителните служби на сарая при четирима султани, той като че ли малко се надяваше и философски се примиряваше с бъдещето. Той водеше тих и самотен живот в глъбините на този изоставен сарай. Разпитва ме надълго за много неща: философия, религия, поезия, народни вярвания в Западна Европа, система на управление на различните държави, били те монархии или републики, политика, тактика. Целият преглед, направен от него с духовна прямота, находчивост и здрав смисъл на разсъжденията, ми дадоха да разбера, че имам работа с един от най-забележителните мъже в империята (223—225).

След известен престой Ламартин напуска Константинопол и поема по стария път за Белград.

„Потеглихме от Андрианопол за Филипополи. Пътят минава през гористи и приветливи проломи и речни басейни, макар и пусти, между високите вериги на планините Родопи и Хемус. Вървим три дни. Красиви села. Вечерта на три левги от Филипополи забелязвам в равнината кавалкада от турски, арменски и гръцки конници, които се притичват към нас. Един красив млад човек, възкачен на великолепен кон, пристига пръв [до нас] и докосва дрехата ми с пръст. След това застава до мен; той говори на италиански и ми обяснява, че тъй като пръв ме е докоснал, трябва да приема неговата къща, колкото и да настояват другите конници да ме заведат на друго място. След това пристига кехаята на управителя на Филипополи, поздравява ме от името на господаря си и ми казва, че управителят ми е приготвил обширна и удобна къща и вечеря и че иска да ме задържи няколко дни в града; но аз упорствувах да приема [настаняването] в къщата на младия грък г-н Моридес.

Влизаме във Филипополи — 60—80 конника; тълпата е по прозорците и по улиците, за да види това шествие. Ние сме посрещнати от сестрата и лелите на г-н Моридес: обширна и красива къща; хубава приемна с 24 прозореца, обзаведена по европейски, където управителят и старейшините на различните народности в града идват да ни поздравят и да пият кафе. Трите дни във Филипополи са прекарани, като се възползувахме от възхитителното гостоприемство на г-н Моридес и като приемаме и правим посещения на турци, гърци и арменци.

Филипополи е град от 3000 души, на 4 дни път от Андрианопол, на осем дни от София, разположен на брега на една река, върху едно планинско възвишение от изолирани скали в средата на една широка и плодородна долина. Това е едно от най-красивите местоположения на град, което можеш да си представиш. Планината образува един рог с два върха; и двата, еднакво увенчани с къщи, градини и улици, се спускаха, криволичейки кръгообразно, за да омекотят наклона на реката, която пък обикаля в подножието на града и го опасва с ров течаща вода; изгледът на мостовите, градините, къщите, на големите дървета, които се издигат по бреговете на реката, на гористата равнина, която отделя реката от планините на Македония, на самите тези планини, чиито склонове са прорязани от пороища, чиято пяна се вижда да се белее, и осяяни със села или големи гръцки манастири, прави от градината на г-н Моридес едно от най-възхитителните места за наблюдение. Градът е населен наполовина с гърци, арменци и турци. Гърците са, общо взето, образовани и са търговци; по-личните от тях изпращат децата си да бъдат възпитавани в Унгария; след това турският гнет им се струва по-тежък. След като техните братя в Пелопонес [извоюваха] независимостта си. . . , те копнееха [за нея]. Запознах се там с трима очарователни млади гърци, достойни по дух и енергия за друга съдба и за друга родина.

Напуснахме Филипополи и пристигнахме след два дни в един красив град сред облагородена равнина, наречен Татар Пазарджик; тя принадлежи, както и околната област, на една от тези големи турски феодални фамилии, от които съществуваша пет или шест поколения, уважавани от султаните.

Младият управител, който владее и управлява Татар Пазарджик, е син на бившия везир Хюсеин паша. Той ни посреща с рицарско гостоприемство, дава ни новопостроена къща на брега на една река, която огражда града; обширна, красива и удобна къща, собственост на един богат арменец. Едва сме се настанили, и виждаме да се приближават 15—20 роби, като всеки носи на главата си калаен поднос; те поставят на пода, в краката ни, обилие от пилаф, сладкиши, ястия от дивеч и всякакви видове захарни изделия от кухните на принца; довеждат ми като дар два хубави коня, които отказвам; телета и овце, за да нахраня свитата си.

На другия ден започваме да виждаме пред нас Балкана; тези красиви планини — гористи и пресечени от големи села и богати насаждения, са населени с българи. Цял ден се движим по бреговете на планинска река, която образува блата в равнината, и пристигам в подножието на Балкана. Заварвам всички по-изтъкнати жители на българското село Йеникьой², които ни очакват, поемат юздите на конете ни, застават отдясно и отляво на колите ни, поддържат ги с ръце и рамене, повдигат ги на няколко пъти, за да попречат на колелото да се подхлъзне в пропаст-

та, и ни завеждат така до бедното село, където моите татари ни бяха изпреварили. Къщите, разпръснати в безредица по склоновете и билото на два хълма, отделени от дълбока урва, са заобиколени от красиви овощни градини и ливади; всички планини са обработени в подножието си и са покрити с красиви гори по хребетите си; билата са скалисти. Тези български къщички са построени от плет и покрити с клони заедно с листата им; ние заемаме седем или осем [от тях] и нашите татари и конници стануват в овощните градини; всяка къща има само една стая и голата пръст служи за под.

Разболявам се от треска и едно възпаление на кръвта вследствие на скръб³ и умора, прекарвам двадесет дни легнал на рогозка в тази бедна колиба без прозорци между живота и смъртта. Възхитителна е предаността на жена ми, която прекарва петнадесет дни и петнадесет нощи, без да мигне, до сламеното ми легло. Тя изпраща [хора] да търсят пиявици из блатата в равнината; най-накрая българите успяват да открият такива... 60 пиявици върху гърдите и върху слепоочията намаляват опасността; усещам състоянието си и мисля денонощно за моята жена, в случай че умра — изоставена на 400 левги без всякаква утеха в сред планините на Македония... ужасни часове! Нарезждам да извикат г-н дьо Кампас и му давам последните си наставления, в случай че умра. Моля го да ме погребе под едно дърво, което видях, когато пристигах, от едната страна на пътя. С една единствена дума, написана върху камъка — тази свръхутешителна дума: Бог. На шестия ден от треската опасността вече е минала; чуваме шум от коне и оръжие в двора; много конници слизат от конете: това е младият грък от Филипополи, г-н Моридес, придружен от един млад лекар от Македония, множество слуги, които разтоварват конете, натоварени с припаси, мебели, лекарства. Един татарин, който преминал Балкана, за да отиде в Андрианопол, се беше спрял в хана на Филипополи и беше разпространил мълвата, че един европейски пътешественик се е разболял и умира в Йеникьой. Този слух достига до г-н Моридес в 10 ч. вечерта. Той предполага, че този западноевропеец е неговият гост; изпраща да потърсят неговия приятел-лекар, събира прислугата си, нарежда да се натоварят конете му с всичко, което той с милосърдната си щедрост смята за необходимо за един болен, тръгва посред нощ, върви, без да спре, и идва след два дни път, носи помощ, лекарства и утеха на един непознат, когото той не ще види никога. Ето някои черти, които освежават душата и разкриват благородството на човешката природа навсякъде и при всички климати. Г-н Моридес ме завари почти съвзел се от болестта; работата му налагаше да се върне във Филипополи; той си тръгва обратно още същия ден и ни оставя младия лекар от Македония: това беше един талантлив и образован човек; той беше получил медицинското си образование в Землик, в Унгария, и говореше латински. Талантът му се оказа безполезен за нас; нежността, присъствието на духа и енергичната решител-

ност на жена ми заместваха всичко. Но обществото му ми беше мило през двадесетте дни на смъртна опасност, прекарани в Йеникьой, необходими, за да изчезне болестта, да си възвърна силите и да яздя отново.

Управителят на Татар Пазарджик, осведомен още от първия момент за болестта ми, ни засвидетелствува не по-малко трогателен интерес и гостоприемство. Той ми изпращаше овце и телета за моите хора и през цялото време на пребиваването ми в Йеникьой пет или шест конници от стражата му стояха постоянно в моя двор с оседлани коне и готови да изпълнят и най-малките ми желания. През последните дни на оздравяването ми те ме придружаваха в препускания с кон в планините из околността на Йеникьой; управителят нареди да ми подарят чак и роби; едно отделение от неговите конници ме придружи до границите на неговата област. Там можах да проуча вътре в самите семейства нравите на българите; това са нравите на нашите швейцарски и савойски селяни: тези хора са простовати, меки, работливи, изпълнени с уважение към свещениците си и с усърдие към религията си; това е източното православие. Свещениците са прости селяни, орачи като тях. Българите са няколкомилионно население, което непрекъснато расте. Те живеят в големи села и в малки градове, отделени от турците; един или двама турци, упълномощени от пашата или аянина, обикалят цяла година тези села, за да събират данъците. Извън тях и някои повинности, те живеят в мир и според своите нрави. Облеклото им е като това на селяните от Германия. Носиите на жените и момичетата приличат приблизително на тези от швейцарските планини. Те са красиви, живи, грациозни. Нравите ми се видяха чисти, въпреки че жените вече не са забулени, както в Турция, и посещават свободно мъжете. Видях селски танци сред българите, както в нашите френски села. Те презират и мразят турците; те са напълно зрели за независимостта си и заедно със сърбите, техните съседи, ще положат основите на бъдещите държави на Европейска Турция. Страната, която обитават, ще бъде скоро една прелестна градина, ако сляпото и глупаво потисничество не на правителството, но на турската администрация ги оставеше да обработват земята в малко по-голяма сигурност — те имат страст към земята.

Напуснах Йеникьой и любезните му и добри селяни със съжаление; това е един очарователен престой през лятото. Цялото село ни придружи на една левга в Балкана и ни обсипа с пожелания и благословии. Ние преминахме първия Балкан за един ден: това са планини, които приблизително приличат на тези в Оверн, достъпни и обработваеми почти навсякъде; петстотин работници за един сезон биха могли да направят тук най-хубавия път, проходим за кола. След три дни стигнах в София, голям град в една вътрешна равнина, напоявана от река. В него пребивава един турски паша. Той изпрати при мен своя кехая и

нареди да ми дадат къщата на един гръцки търговец. Прекарах в нея един ден; пашата ми изпрати телета и овци и не пожела да приеме нито един дар. В града няма нищо забележително.

След четири малки прехода през леснодостъпни планини или през възхитително плодородни, но безлюдни долини и равнини пристигнах в равнината на Ниса, последния турски град, почти до границите на Сърбия. Вървах напред, на кон, с половин час преди кервана. Слънцето беше горещо. На около една левга от града видях да се издига посред равнината една широка бяла кула, блестяща като от мрамор; пътеката ме отведе до нея; приближих се до нея. Дадох коня си да го държи едно турско дете, което ме придружаваше, и седнах в сянката на кулата, за да поспя малко... Едва бях седнал и вдигайки поглед към паметника, под чиято сянка бях, видях, че стените му, които ми изглеждаха изградени от мрамор или от бял камък, бяха образувани от равномерни пластове човешки черепи. Тези човешки черепи, оголени и избелени от дъжда и слънцето, закрепени с малко пясък и вар, образуваха изцяло триумфалната арка, която ме беше подслонила; трябва да имаше 15—20 000 [черепа]. Върху някои от тях се бе задържала все още коса, която се развяваше от повея на вятъра като лишен и мъхове. Планинският вятър духаше силен и хладен и като се вмъкваше в многобройните кухни на главите, лицата и черепите, те свиреха плачевно. Там нямаше никой, за да ми обясни този варварски паметник; детето, което държеше за юздите двата коня, си играеше с малките парченца от черепи, паднали в праха в подножието на кулата; бях така съсипан от умора, горещина и безсъние, че заспах с глава, подпряна на тези стени от отрязани глави; когато се събудих, се намерих окръжен от кервана и от едно голямо множество турски конници, дошли от Ниса, за да ни конвоират при нашето влизане в града. Те ми казаха, че това са главите на петнадесете хиляди сърби, убити от пашата в последното сръбско въстание. Тази равнина беше станала лобно място на храбрите въстаници и този паметник беше тяхната гробница.

Отдадох почит с взор и сърце на останките на тези героични хора, чиито отрязани глави бяха станали предел за независимостта на тяхната родина.

Сърбия, в която ние навлизахме, е свободна сега и планинският вятър довяваше до кулата на сърбите, загинали за своята родина, песен на Свободата и Славата. Скоро те ще притежават дори Ниса⁴, нека този паметник да остане! Той ще научи техните деца какво струва независимостта на един народ и на каква цена техните бащи са я заплатили.

Ниса прилича на София и няма никакъв облик. Прекарваме в него един ден. След Ниса се навлиза в красивите планини и в океана от горите на Сърбия (248—257).

Прекосявайки Сърбия, възхитен от свободолюбието на сръбския народ по време на националноосвободителното му движение

ние, без да разграничава достатъчно добре сръбските от българските земи и селища в граничната област, Ламартин съпоставя обобщения образ на сърбина и българина. За сърбите, над които не тежи вече чуждото господство, казва, че

Свободата е изписана на физиономията им и в погледите им. Българинът е добър и простодушен, но се чувства, че е готов да се освободи. Той носи все още остатък от робството; има нещо в позата на главата му, в акцента на езика му, в покорното примирение на погледа му — един спомен и един забележим страх от турчина; той напомня савоца, това добро и превъзходно население на Алпите, на което не липсва нищо освен достойнство в изражението на лицето и езика, което облагородява всички останали добродетели.

Сърбинът, напротив, напомня швейцареца от малките кантончета, където чистите патриархални нрави са в съвършена хармония, изписана по лицето на овчаря, със свободата, която придава облик на човека, и със спокойното мъжество, което прави героя (264—264).⁵

В края на книгата си Ламартин прави едно „Политическо резюме“ от „Пътешествието в Изтока“. След кратка оценка на политическото развитие в Европа Ламартин насочва повече вниманието си върху Османската империя.

„Турската империя рухва и всеки момент ще стори място на анархията, на варварския безпорядък, ще остави територии без народи и население, без водачи и господари. И не е необходимо да се предизвиква тази разруха на Османската империя, да се докосва с пръст този колос. Тя (разрухата) ще стане сама по себе си, по предопределение чрез собственото си действие, по силата на естеството си. Тя се извършва, както всички фатални неща, без някой да обвинява някого за това, без да е възможно нито на турците, нито на Европа да я предотвратят. Населението, отпаднало, издъхва от собствената си немощ да живее, или по-точно то не съществува вече. Мюсюлманската раса е сведена до нищо в 60 000 квадратни левги, които обхващат огромните и плодородни владения. Като изключим един-два главни града, вече почти няма турци. Нека хвърлим поглед върху тези богати и прекрасни краища и да потърсим Османската империя: не ще я намерим никъде. Тъпото управление и по-скоро убийствената неспособност на господарската раса на Османовите потомци е превърнала всичко в пустиня или е оставила навсякъде да се размножават и увеличават покорените народности, докато тя е намалявала и се е стопявала ежедневно (516—517).“

Като проследява този процес във всички османски провинции, Ламартин се спира на европейските (517—521).

В Европейска Турция единственият голям град е Андрианопол. В него се наброяват 30 000—40 000 турци. Също толкова във Филипополи, София, Ниса, Белград и малките междинни градове. Добавям и 200 000 турци за онези части от Турция, които не

съм посетил. Общо това достига приблизително до 300 000 [души]. В Сърбия и България се пада едвам по един турчин на село. Допускам, че същото е и в другите провинции на Европейска Турция. Като отстраним грешките, които може да съм допуснал, и като сметнем, че във вътрешността на Мала Азия турското население надвишава това, за което свидетелствуват личните наблюдения и сведенията, не мисля, че в същност общият брой на турското население надминава 2—3 милиона. Далеч не смятам дори, че достига този брой. Ето впрочем завоевателската раса, която пое от бреговете на Каспийско море, за да се стопи под средиземноморското слънце. Ето впрочем и Турция, владяна от толкова малко на брой хора или по-скоро унищожена от тях. Защото, докато догмата и фатализмът, както и произтичащата от тях неспособност, непроменливостта на учрежденията и варварското управление принизяват съвсем победителите и господарите на Азия, славянските народности и християнските народности на север и юг в империята, арменската, гръцката маронитската и покорената арабска народност нарастват и се засилват със силата на нравите, религията и деятелността си. Броят на робите надминава неизмеримо броя на угнетителите. Морейските гърци, слабо и злощастно население, в прилив на сила прочистиха сами Пелопонес от турците. Молдавия и Влахия разклатиха робския режим. Островите биха се освободили изцяло, ако не бе европейското споразумение, което ги осигури за султана. Цяла Арабия е разпокъсана на родове, които не се познават едни други, и е постоянно тормозена от турци и египтяни, разяждана в най-добрата си част от голямата схизма на вахабитите. Две трети от арменците са изтръгнати от мюсюлманското господство от русите и персите. Грузинците са руси, маронитите и друзите ще станат господари на Сирия и Дамаск, когато истински пожелаят това. Българите са многобройно и здраво население, все още подвластно, което, по-многобройно и по-способно за самоорганизиране от турците, ще се освободи с една дума. Тази дума сърбите произнесоха и разкошните им гори започнаха да се пресичат от пътища, да се покриват с градове и села. Техният глава, княз Милош, допуска турци в Белград само като съюзници, но не и като господари. Завоевателският дух, душа на османците, изчезна. Духът на въоръжения прозелитизъм отдавна се изгуби сред тях. Ударната им сила не съществува вече никъде. Тяхната сила за самосъхранение, която би била в една единна просветена и напредничава система на управление, е само в главата на Махмуд. Народният фанатизъм умря заедно с еничерите. Ако еничерите възкръснат, с тях ще се възроди и варварството. Необходимо би било свръхчовешко чудо, за да възкръсне империята. Махмуд е само смел мъж — липсва му гений. Той е жив свидетел на собствената си разруха и среща пречки навсякъде, където един по-широкоглед и по-твърд дух би намерил средства (за действие). Той най-сетне е докаран до това да

търси опора в русите, непосредствените му неприятели. Тази политика на отчаяние и слабост го погубва в съзнанието на народа му. Той е вече само сянка на султан, присъстващ на непрестанното разтление на империята си. Притиснат от Европа, която го покровителствува, и Мехмед Али, който го застрашава, ако той се противопостави на унизителното покровителство на русите, ще се появи Ибрахим и с идването си ще го катурне. Ако се бори с Ибрахим, Франция и Англия ще му вземат флотските сили и ще се разположат на лагер при Дарданелите. Ако се съюзи с Ибрахим, ще стане роб на своя роб и ще намери затвора или смъртта си в собствения си дворец. Една героична сила и изява на върховно отчаяние могат единствено да го спасят и да възвърнат за известно време османската слава (521—523).

След това Ламартин чертае проект за подялбата на османското наследство между Великите сили. Той отново изтъква гибелта на Турция и призовава европейските политически фактори:

Не ускорявайте гибелта на Османската империя, не заставайте в ролята на съдба, не поемайте отговорността на провидението. Но не поддържайте с една илюзорна и престъпна политика този фантом, който можете само привидно да представите като жив, защото той е мъртъв. Не ставайте помагачи на варварството и ислямизма срещу цивилизацията, разума и по-напредналите религии, които те потискат. Не бъдете съучастници на робството и обезлюдяването на най-красивите части от света. Оставете да се изпълни съдбата. Наблюдавайте, чакайте, бъдете в готовност! (524—525). *Ламартин предлага разпределяне на европейските провинции като зони, зависими от различните велики сили. Сърбия и българските земи трябва да минат под върховенството на Австрия. Той начертава и перспективите за бъдещо управление на освободените от османската власт народности. На всички доскоро поробени народности трябва да се осигури възможност за самоопределение и самоуправление (525—529).*

Възможността, бих казал дори крайната лекота [за осъществяване] на подобна организация, проличава за всеки, който преброди тези земи. Извънмерната робия, разрухата, обезлюдяването, липсата на право на собственост, на прехвърляне на следства, произволът на пашата, който тегне безспир върху имота и живота, бяха до такава степен обезличили народността тези хубави страни, че всяко знаме, което би било издигнато при тези условия, скоро ще обедини болшинството от населението. Повечето от това население е узряло за тази голяма промяна: всички поселници от Европейска Турция и всички гърци, арменци, маронити и евреи са трудолюбиви земеделци, търговци и се стремят само към собственост, сигурност и свобода, за да се умножават и да покрият островите и двата континента. В двадесет години мерките, които предлагам, ще създадат благоденстващи нации и милиони хора, насочени към нова цивилизация под егидата на Европа... Турците поради порочността на управление-

то си, на правите си са негодни да управляват Европа и Азия или поотделно тези райони. Те ги обезлюдиха и сами се самоубиха с бавното самоубийство на управлението си. Но като човешка раса, като нация, те са все още според мен първите и най-достойните между народностите от обширната им империя... Ако те имаха по-добри закони и по-просветено управление, те биха били един от челните народи в света (531—532).

Превод: Ел. Дойчинова

Увод и коментар: Б. Цветкова

¹ Биографичните бележки са по М. Chervet. Lamartine. *Premières méditations poétiques*. Paris, 1957, р. 3—11. Срв. и Л. Доросиев. Французки учени, писатели, публицисти и политици за българския народ. Сборник в чест и в памет на Луи Леже — 1843—1923. С., 1925, с. 115—118; С. Дамьянов. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 50—54.

² С. Ветрен, Пазарджишки окръг.

³ Поради смъртта на единствената му дъщеря.

⁴ Ламартин не познава добре етническата принадлежност на тези гранични райони. По други данни е ясно, че Ниш и Поморавието са населени главно с българско население. Срв. Б. Цветкова. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. Известия на Държавните архиви, 13, 1967, с. 270—285; Същата. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. Известия на Държавните архиви, 14, 1968, с. 220—239.

⁵ Тази съпоставка е несъмнено повлияна от стремежа на Ламартин да покаже, че робството оставя тежък отпечатък върху облика на подчинените народности, а свободата им дава друго самочувствие. Други източници като Сейже напр. още в 1829 г. свидетелствуват, че въпреки тежкото робство българите са с достойнство и поведение, подсказващо стремежа им към свобода.

⁶ Преводът е направен по изданието от 1887 г. на съчинението, описано под № 184 в библиографията.